

BOGNÁR BULCSU PhD, HABIL

bognar.bulcsu@btk.ppke.hu

egyetemi docens (PPKE, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Kommunikáció- és
Médiatudományi Intézet)

A minőség forradalmának lehetőségei a magyar társadalomfejlődésben. Németh László koncepciójának társadalomelméleti elemzése

The possibilities of the quality revolution in the development of
Hungarian society. An analysis of László Németh's concept from a
social theory point of view.



ABSTRACT

The study examines the concept of László Németh's high-impact „Garden Hungary”. The article seeks to answer the question of how successful Németh's third-way vision was in formulating an alternative to solving the problems of modern Hungarian social development. In doing so, the work discusses how the idea of a quality revolution, which is at a distance from the development of both Western and Eastern European societies, was intended to transform Hungarian society. In addition, the study analyzes the virtues and pitfalls of the approach built on agriculture and focusing on the intellectuals. At the end of writing, the paper compares László Németh's concept with the contemporary reform proposals, so that we can judge the approach more realistically by interpreting it in his own social context.

KEYWORDS

history of ideas, third-way politics, Hungarian social development, agricultural society, middle class, social theory.

DOI 10.14232/belv.2021.1.9

<https://doi.org/10.14232/belv.2021.1.9>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Bognár Bulcsu (2021): A minőség forradalmának lehetőségei a magyar társadalomfejlődésben. Németh László koncepciójának társadalomelméleti elemzése. *Belvedere Meridionale* vol. 33. no. 1. 131–146. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

NÉMETH LÁSZLÓ HARMADIKUTAS ELKÉPZELÉSE – A KERT-MAGYARORSZÁG PROGRAMJA

Németh László szépírói és publicisztikai munkássága kevés figyelmet kapott az utóbbi évtizedekben, noha az írásai a XX. században generációk sorát orientálták. A megfogytakozó érdeklődés azonban nem érinti az általa is képviselt harmadikutas politikát. Ennek elemei folyamatosan jelen vannak a közbeszédben és a parlamenti pártok egy részének azon törekvésében, hogy a maguk nézőpontját a nyugat- és a keleti európai modellektől egyaránt távolságot mutató perspektívának tekintsék. A térségünk sajátos társadalomfejlődését kifejező politikai program egyik első megfogalmazójaként Németh László rakta le ennek a koncepciónak az alapjait a múlt század harmincas éveiben. Ez a tanulmány kettős céllal íródott. Egyrészt azt vizsgálja, hogy Németh Kert-Magyarország felfogása mennyire tudott sikeres alternatívát megfogalmazni a magyar társadalomfejlődés problémáinak megoldására. Másrészt azt elemzem, hogy a korabeli reformjavaslatokkal való összevetésben mennyire állja meg a helyét.

Németh László koncepciója magán viseli a két háború közötti időszak szellemiségét. Megközelítése annak az időszaknak a szülötte, amikor a nagy háború és a forradalmak jelentette világgégek után új alapokra próbálják helyezni a társadalom működését. Ez az a korszak, amikor számtalan olyan elképzelés fogalmazódik meg, amely a társadalom átfogó átalakítását célozza meg és arra törekszik, hogy a társadalomfejlődés zavarait külső beavatkozással szüntesse meg. A forradalmak kudarca után Németh László koncepciójának újszerűségét az adja, hogy Szabó Dezső nyomán (SZABÓ 1991, 2003) olyan társadalmi reformprogramot dolgozott ki, amely figyelembe vette a térség sajátos fejlődését. Arra törekedett, hogy a társadalmi tervezés megjelenítse azokat a jegeket, amelyek az itteni, a nyugati és a keleti társadalomfejlődéstől egyaránt különböző társadalmat kifejezik. A harmadikút koncepciója másfelől magán viseli Németh László azon szándékát, hogy az alapvető társadalmi reformot a „társadalom tengelye”, a középosztály vezesse. Ezzel csatlakozik a korszak „konzervatív forradalmárainak,” mindenekelőtt Ortégának a megközelítéséhez, aki a század munkásmozgalmaiban és a marxista forradalomban

éppúgy az európai kultúrkörre és társadalomfejlődésre leselkedő veszélyt látott, mint a társadalom átalakításának szélsőjobboldali törekvéseiben (ORTEGA 1995). A „tömegek lázadása” helyett tehát Németh László egy olyan reformban gondolkodott, amely megőrzi az európai kultúrkör erőnyeit, és abból építkezve egyúttal képes a társadalomfejlődés hibáinak a kijavítására is. Németh tehát annak a társadalmi csoportnak a vezetőszeropét kívánta, amely látja a működés zavarait és megvan a műveltsége, felkészültsége a „betegség” kezelésére is. Értelmezése szerint a félresiklott társadalomfejlődés jelenti a változás legfőbb akadályát, illetve azok a társadalmi csoportok, amelyeknek hagyományos vezetőszeropé a társadalmi bajokat évszázadok óta fenntartotta (NÉMETH 1992. 1969–2034). Ez is magyarázza azt, hogy a középosztály vezetésével végebe vitt változás a társadalom radikális átalakítását célozza meg.

A Németh László-i minőségforradalom ekképpen a társadalmi rend radikális megváltoztatására törekedett. Különösképpen érvényes volt ez a politikai vezetés kérdésére, mivel a koncepció egyértelműen alkalmatlannak tekintette a hagyományos politikai elitet a társadalmi problémák felszámolására. Az első világháború utáni forradalmak és az irodalmi mezőben szerzett személyes tapasztalatai másfelől arról is meggyőzik Némethet, hogy erre a vezetőszeropére az újszűttű modern polgárság sem alkalmas, amelynek radikalizmusa érdemben nem oldja meg a társadalom többségét kitevő magyar parasztság problémáit. Németh László annyiban közelebb áll ehhez a baloldali politikai csoporthoz, hogy a változás alapjának a fennálló „neobarokk” társadalom (SZEKFŰ 1989) megszüntetését tekinti. Ez az elsősorban a nagyobb földbirtokok, ipari üzemek és a bankok államosításában megmutatkozó radikalizmus azonban csak a keleti és a nyugati társadalomfejlődéstől egyaránt különbséget mutató harmadikutas elképzelés keretfeltételét biztosítja. Azzal azonban világosan elkülönül a baloldali politikai törekvésektől, hogy a társadalmi reform alapjának a magyar parasztság helyzetbehozását és a mezőgazdaságra alapozott társadalmi átalakulást tekinti.¹

Ez a mezőgazdasági termelést és a parasztságot középpontba állító harmadikutas elképzelést megfogalmazó vízió az egész országban megvalósítandó belterjes gazdálkodáson alapul. Ez ugyan egy olyan átfogó földreformot kíván, amely a parasztság kezébe juttatja a termelőterületek többségét (NÉMETH 1992. 667–669), de határozottan nem a független paraszt kisbirtokok jelentette szerkezetben gondolkodik. A két háború közötti népi szociográfusok derékhadával (Kovács Imrével, Erdei Ferencsel, Veres Péterrel, Fėja Gézával) vitatkozva ugyanis Németh úgy gondolja, hogy a kisbirtokos parasztság „igényeiben előbb polgáriasodott, mint gazdasági ismereteiben” (NÉMETH 1992. 647). A paraszt kisbirtokosok szegényes eszközparkjában, forráshiányában, hiányos szakmai felkészültségében és az értékesítési versenyben tapasztalt hátrányos helyzetében mind olyan tényezőt lát, amely alkalmatlanná teszi ezt a társadalmi csoportot a nemzet megújulását célzó program vezetésére. Németh ez helyett a parasztságra alapozott szövetkezeti gazdasági modell mellett érvel, s a történelmileg kialakult nagybirtokot veszi alapul, hogy ott tömeges telepítésekkel új parasztbirtokosságot hozzon létre.

A Németh László-i koncepció alappillére a gazdasági és társadalmi folyamatokba való radikális állami beavatkozás. Ennek része a katonaság idején folytatott gazdasági kiképzés, amelynek során a telepések a legújabb gazdasági ismereteket sajátíthatják el (NÉMETH 1992. 622–638). A minőségi termelést megvalósító gazdaság tehát államilag létrehozott „minőség-szövetkezetekben” történik, ahol a telepések intenzív mezőgazdasági termelést folytatnak. Németh László

¹ Németh László bal- és jobboldaliságának kérdéséről lásd részletesebben Bartha Ákos elemzését (BARTHA 2017).

elképzelésében az állami beavatkozás egy köztes, harmadikutas pozíciót jelöl ki a telepesek számára. A nagyobb gazdasági egységekben a kisbirtokok rendelkeznének bizonyos autonómiával, amennyiben a terméseredmény a telepes egyéni munkájától függ, de ugyanakkor a tevékenysége a szövetkezet, a társult vállalkozók szövetségébe is beleilleszkedik. A „Telep-Magyarország” programja ekképpen sokféle egyéni és közösségi kreativitáson alapul. A „befelé csupa önálló gazdálkodás, a birtok kifelé egyetlen gazdasági test” (NÉMETH 1992. 648) elképzelése tehát a kelet-európai társadalomfejlődés kollektivizmusánál szabadabb, de a nyugat-európai mintánál kötöttebb modellt képzel el a társadalom újjászervezésére. Németh „minőségszocializmusa” a részleges önállósággal rendelkező egyéni gazdák által működtetett szövetkezeti gazdaság modellje mentén alakítaná át az ipari termelést is. A „Telep-Magyarországból” kiinduló gazdasági és társadalmi szerveződés formálná át a kereskedelem szerepét is. Németh az ipar és a kereskedelem területét az egyéni kreativitás és részleges önállóság megtartása mellett ugyanúgy közösségi ellenőrzés alá vonná, mint a bankrendszer egészét.

A Kert-Magyarország programja a hagyomány és a megújulás kettőségét szeretné megvalósítani. Németh olyan társadalmi változást vizionál, amely kifejezi a térség sajátos társadalomfejlődését, és nem más társadalmi modellek mintájára, hanem a helyi adottságokat figyelembe véve szeretne új irányt adni a nemzeti társadalomnak. Németh koncepciója ennyiben a korabeli bal- és jobboldali megoldások bírálatából bomlik ki, amelyeket érzéketlennek talál a sajátos kelet-közép-európai út megtalálására. *A kapitalizmus vége* (NÉMETH 1992. 285–295) és *A huszadik század vezérjelenségei* (NÉMETH 1992. 166–178) című munkákban a nyugati típusú individualizmus és a keleti típusú kollektivizmus az egyént vagy a közösséget középpontba állító perspektívája helyett az egyént és a közösséget is kifejező nézőpont mellett foglal állást. Vagyis a két társadalomfejlődés erőit úgy igyekszik ötvözni, hogy az új társadalmi rend az egyik, vagy másik perspektíva túlsúlyozásából fakadó hátrányoktól mentes legyen. Németh úgy látja, hogy erre garanciát a hagyományelv megjelenítése adhat. Ez jelenik meg abban, hogy az európai rendiség (hűbériség) viszonyrendszerét idéző módon a társadalom alapegységének tekintett gazdasági termelés legfontosabb jegyének a közösség által korlátozott magántulajdont tekinti. A társadalomfejlődés (akár nem kívánt jellemzőit) is elfogadó nézőpont mutatkozik meg abban, hogy ugyan Németh is kárhoztatja a magyar parasztságot háttérbe szorító nagybirtokrendszert, de azt olyan adottságként szemléli, amelyet az évszázadok formáltak megkerülhetetlen társadalmi entitássá. Ebből fakadóan azt nem megszüntetni szeretné (miként a szintén harmadikutas politikát képviselő népi szociográfusok zöme), hanem olyan módon kívánja átformálni, hogy azon egy új típusú, immár a nemzeti közösséget is kifejező társadalomfejlődés elindulhasson.

Az organikus jegyek beépítése mellett Németh László erőteljesen él radikális megoldásokkal is, amikor a társadalmi viszonyrendszer alapvető átalakítása mellett érvel. Meglátása szerint ez tudja elhozni a régió társadalomfejlődését kifejező paraszti tömb számára azt, hogy a számának megfelelő súlyú lehessen a közpolitikában is. A nemzet alapjaként szemlélt parasztság „individualizált kollektivizmusa” pedig annak a szövetkezeti formának képezi az alapját, amely egyúttal a térség sajátos hagyományát is kifejezi. Ez teremti meg annak a garanciáját is, hogy a Németh László-i koncepcióban hangsúlyosan jelen lévő szövetkezeti rendszer sose válhasson bolsevik típusú közösségi szerveződéssé, és mindig megőrizhesse a (korlátozott) magántulajdonnal rendelkező gazdák nagyobb autonómiáját. Németh László másrészt a térség hagyományának kifejeződését is látja abban, hogy ez a szövetkezeti rendszer felülről szervezett. Vagyis

maga a szövetkezeti keret jelenti a szerveződés alapját, és nem az egyéni gazdálkodók azon spontán szerveződése, amely a Németh által elítélt és meghaladhatónak gondolt nyugati típusú individualista társadalmakra jellemző (NÉMETH 1992. 285-295).

Németh László Kert-Magyarország elképzelésében tehát a hagyományelvűség radikalizmussal párosul. Mint utaltam rá, ebben Németh koncepciója osztozik a korszellemben, amely hisz a társadalom radikális átalakításának sikerességében. Ez a sajátos tudásszociológiai pozíció jelenik meg a két világháború közötti korszak népszerű ideológiáiban (a bolsevizmusban, fasizmusban, nemzeti szocializmusban, anarchizmusban), és abban a társadalmi változássorban is, amely ezen ideológiák képviselőit egy köztes helyzetű társadalmi csoportot, az értelmiséget hozná helyzetbe. A Mannheim Károly által leírt szabadon lebegő értelmiség (MANNHEIM 2000) vagy az Ortega által megjelenített „minőségi kisebbség” (ORTEGA 2003) lesz az a társadalmi réteg, amelynek a szakigazgatásokban növekvő súlyával, társadalmi összefüggéseket átlátó műveltségével és nem kevés ambíciójával új értelemadóként jelenik meg a modernizálódó társadalmakban. Érdeemes felfigyelni arra, hogy ennek a társadalmi csoportnak a tagjai közül kerülnek ki nálunk is a „társadalom azon mérnökei”, akik átfogó(bb) vízióval rendelkezve a társadalom alapvető újjászervezésének igényével és ezt tükröző koncepciókkal jelennek meg. Ady Endre, a Huszadik Század Köréhez kapcsolható baloldali radikálisok (Jászi Oszkár, Lukács György), majd a „magyar forradalmat” bejelentő Szabó Dezső és a népiek (Erdei Ferenc, Kovács Imre, Féja Géza, Veres Péter) egyaránt a társadalom mérnökeként lépnek fel, hogy a társadalomfejlődés zavarait radikális politikai megoldásokkal orvosolják.

Németh László minőségforradalma ebbe az értelmiségi értelemadói vonulatba tartozik. A koncepciója másfelől nemcsak beleilleszkedik ebbe a sorba, hanem maga is reflektál az előzményeire. Ady számára a „magyarság igazi felfedezője” (NÉMETH 1992. 449), általa válik a „rég magyarság megint életforrássá” (NÉMETH 1992. 892). Másrészt Szabó Dezső elementáris hatásának elismerése mellett (NÉMETH 1999. 1512-1523, 1818-1820, 2014-2021, 1992. 1158-1159) állást foglal annak számára vállalhatatlan túlfeszítettségével szemben és hosszan hadakozik a népi szociográfusoknak szintén a parasztságot középpontba állító, de koncepcionálisan Némethtől mégis különböző elképzelésével szemben. Nem kérdés, hogy Németh László társadalmi víziója tükrözi azt a széles olvasottságot és műveltséget, amely őt a két világháború közötti korszak egyik legfontosabb közírójává avatta jelentékeny irodalmi munkássága mellett. Nem vitatható az sem, hogy Németh eredeti koncepciót dolgozott ki, amely világosan elkülönül a vele vetélkedő elképzelésektől.² A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy ez az elképzelés mennyire tudott választ adni a magyar társadalomfejlődés problémáira és milyen érvényességre tarthat számot.

AZ „ÚJ NEMESSÉG” TÁRSADALMI GENEZISÉNEK KÉRDÉSE

Németh Lászlónak a mezőgazdaságot kiemelő koncepciója azt a hatást keltheti, hogy megvalósításának kulcsa az agrártársadalomban van. Ez az értelmezés logikusnak is tűnik, hiszen az elképzelés valóban az agrárium radikális átalakítását helyezi a középpontba és az mellett érvel,

² Erről lásd részletesebben Erdei Ferenc és Németh László koncepcióját összevető tanulmányaimat (Bognár 2010, 2011).

hogy a mezőgazdasági reform alapozhatja meg az ipar és a kereskedelem területén megcélzott változásokat is. Ha azonban felfigyelünk arra, hogy a némethi koncepció olyan radikális beavatkozást kíván a fennálló viszonyokba, amely csak egy teljesen új típusú államhatalommal valósítható meg, akkor világossá válik, hogy az egész Németh László-i vízió sikere ezen az államhatalmon, és legfőképpen az ezt megtestesítő társadalmi csoporton nyugszik. Értelmezésem tehát azt állítja, hogy a némethi elképzelés kulcsa abban az értelmiségi csoportban van, amelyhez az egész radikális társadalmi változás levezénylését és az új berendezkedés irányítását kapcsolja. Az „új nemesség, művelődés, életbizalom” jelszavaival körülírt Kert-Magyarország programja nyilvánvalón azon a „minőségi kisebbségen”, a Németh László által piedesztálra állított értelmiségen áll vagy bukik, akinek nem kevesebb a feladata, minthogy az eddigi társadalomfejlődés „jövőtehetetlen hibáit” kiigazítsa, amelynek következményei a „magyar nép testén is kiütnek már” (NÉMETH 1992. 881).³ A társadalom tengelyének tekintett értelmiség feladata az ugyanis, hogy az agráriumon alapuló, de a társadalmi lét minden területére kiterjedő radikális társadalmi folyamatok irányítója legyen és a továbbiakban is őrködjön a társadalom harmonikus fejlődése fölött.

Nem véletlen, hogy Németh László a koncepciójában nem is az agráriumot érintő kérdésekkel foglalkozik legrészletesebben, hanem azt a programot igyekszik kidolgozni, amely a társadalom vezetésére hivatott értelmiségnek a jegyeit írja le. Már az egyik első programadó írásában, a *Debreceni kátéban* (NÉMETH 1992. 551–554) sem rejtí véka alá, hogy „át kell építenünk társadalmunk hatalmi struktúráját, hogy a gerinc megint a test középvonalába kerüljön, s olyan vezérő réteget kell uralomra juttatnunk, melynek tudomása van a testről és helyzetéről” (NÉMETH 1992. 552). Németh a korszakellennek megfelelően tehát egy olyan középosztályban gondolkodik, amely képes az egész nemzeti társadalmat kifejezni. A koncepciónak lényeges eleme, hogy ez az értelmiség csak akkor válik alkalmassá az egész társadalom érdekeinek képviselésére, ha túl tud lépni osztálykorlátain és az ezt megjelenítő társadalmi partikularizmusain. Németh László úgy látja, hogy az egész közösséget kifejező totalitás a nemzet érdekeit, értékeit megjelenítő társadalmi, politikai szerepvállalásban mutatkozik meg. Vagyis ebben az elképzelésben egy olyan középosztály képe fogalmazódik meg, amely mindazokat a személyeket magába foglalja, akik ennek az eszmének megfelelnek és belsőleg is elköteleződnek a nemzet képviselése mellett.

Jól érzékelhető ebből a felfogásból, hogy Németh László koncepciója nem a két háború közötti magyar társadalomban meglévő csoporthoz, vagy csoportokhoz köti a társadalom vezetésére hivatott értelmiséget, hanem azt egy eszme mellett elkötelezett személyek körének tekinti. Németh László tehát nem egy társadalmi realitásról értekezik, hanem bizonyos etikai elvek (mindenekelőtt a nemzet eszméjének) konzervatív programja mellett hitet valló individuumok közösségeként beszél az értelmiségről. Nem nehéz belátni, hogy itt egy olyan eszmeiség fogalmazódik meg, amely meglehetősen nagy távolságot mutat a korabeli társadalom középosztálybeli, vagy bármely egyéb társadalmi csoportjától. Ha a társadalomelméleti diskurzushoz illeszkedően szigorúbban akarnék fogalmazni, akkor azt mondhatnám, hogy Németh László értelmiségének nincs szociológiai realitása.

Hogy ez ügyben ne legyenek kételyeink, erről maga Németh László győz meg minket akkor, amikor a hagyományos és a modern társadalmi csoportok partikularizmusát és alkalmatlanságát

³ Németh László a zsákutcas magyar társadalomfejlődés jellemzőit a következőképpen foglalja össze: „az osztályok fönn merevek, lejjebb senyvedők, s a magyarság jobbjai magukban tehetetlenek” (NÉMETH 1992. 881).

hangsúlyozza a nemzeti értékeknek, így a társadalom egészének a képviselőit. Nem zárja ki ugyan annak az esélyét, hogy a korabeli keresztény-nemzeti kurzus elitje, arisztokráciája, hagyományos középosztálya, vagy a korszakban a modernitást megjelenítő, elsősorban a zsidósággal azonosított, szabad polgári pályákon mozgó értelmiség, vagy a parasztbirtokosok csoportja nem lehetne az új művelődés eszméjével azonosított értelmiségnek a része. Németh azonban határozottan azt is kiemeli, hogy erre személyében, és nem egy adott társadalmi csoport tagjaként van lehetőségük.

Németh László gondolatmenetében azt is egyértelművé teszi, hogy az általa vizionált, az új típusú államhatalmat megjelenítő és a társadalom vezetését átvevő értelmiségnek semmi köze sincs a korszak állami bürokráciájában tevékenykedő hivatalnokréteghez. Ennek oka pedig abban keresendő, hogy ezt a heterogén, csak lefelé, a paraszti és munkás csoportokkal szembeni elzáródásában egységes középosztályt (NÉMETH 1992. 1297–1321) éppen a nemzeti társadalom többségét kitevő parasztsághoz és munkássághoz fűződő viszonya, társadalmi partikularizmusa miatt alkalmatlannak tartja a politikai közösség vezetésére. Ez magyarázza az *Új politika* (NÉMETH 1992. 547–550) című írásában megfogalmazott azon határozott szándékát, hogy a középosztály többségét alkalmazó fölösleges hivatalnokrendszert a Kert-Magyarország programjában meg kell szüntetni.

Az etatista modellt megfogalmazó Németh László saját korának állami tisztviselőrétegét egyenesen a magyar gazdaság legnagyobb csapásának nevezi (NÉMETH 1992. 654) és az mellett tesz hitet, hogy „az értelmiség szétszélesztése a hivatalból és a hivatal kapujából a gazdasági reform legfontosabb pontja” (NÉMETH 1992. 655). Fontos megjegyezni, hogy Németh negatív ítélete nem egyszerűen abból táplálkozik, hogy ez a hivatalnokréteg „példátlan úri és lateiner dolyfe” (NÉMETH 1992. 655) elzárja a parasztságtól és a munkásságtól, és ezáltal alkalmatlanná válik a nemzet egészének képviselőit. Németh László a legfőbb problémát abban látja, hogy „a tisztviselő eredendő bűne, hogy kiesett a megélhetés harcából, a munkában végzett időért kap bért, s nem a vállalkozás jövedelméből részt” (NÉMETH 1992. 655). A fentiekből tehát világosan kiderül, hogy az államhatalom radikális átalakításában gondolkodó, a társadalom vezetését az értelmiségre bízó reformtervezet atyjaként Németh László a társadalom mélyreható megváltoztatását épp annak az állami tisztviselőrétegnek a megszüntetésével kezdené el, amely a korabeli államhatalom működtetésének legfőbb pillérét képezte.

Ha a Németh László-i elképzeléshez híven rekonstruáljuk a koncepciót, ez a látszólagos ellentmondás azonban feloldható. Ugyan a némethi életmű adós maradt ennek részletes kifejtésével, de harmadikutas elképzelésének papírra vetett tartalmaiból kiolvasható, hogy Németh László az államhatalom vonatkozásában is olyan köztes formában gondolkodik, amely a társadalomfejlődés kollektív és individualista tartalmait egyaránt megjeleníti. A korabeli hivatalnokréteget azért kárhoztatja, mert az teljes mértékben védett a piaci viszonyoktól, és így kevésbé mutat olyan vállalkozói kreativitást, ami a váratlan helyzetekre kondicionáló piaci viszonyokban szükséges lenne (vö. SCHUMPETER 1980). Németh másrészt ellene van a piaci viszonyok korlátlan érvényesülésének, mert ebben azt a veszélyt látja (Madách londoni színének Ádámjához hasonlóan), hogy ez a partikuláris érdekek érvényesülésének kedvez, és megszünteti a lehetőséget arra, hogy a társadalom egészét képviselje. Ebből a felfogásból kibontható, hogy a némethi koncepció valami olyan államhatalmat és hivatalnokréteget képzel el, amely ugyan közösségi ellenőrzésű, ennyiben a szabad kapitalista vállalkozásnál kötöttebb jellegű, másfelől

pedig az egyéni teljesítményen, a termelési képességeken is alapul, tehát az egyéni kreativitást és vállalkozószellemet is magában foglalja.

Az ekképpen értelmezett Németh László-féle elképzelés kétségtelenül tetszetős és pozitív tartalmaiban kifejezi azokat a jegyeket, amelyeket a modern és sikeres bürokratikus szakigazgatással kapcsolatban a szervezetszociológia klasszikusaitól (WEBER 1987, CROZIER 1981) napjainkig (LUHMANN 1999, 2011) gyakran megfogalmaznak. Változatlanul megválaszolandó kérdés azonban, hogy a fentiekben értelmezett államhatalom és az ezt megjelenítő, új típusú, a társadalom totalitását kifejezni képes értelmiség milyen szociológiai érvényességgel rendelkezik. Azt kétségtelenül megtudhatjuk Németh László társadalomrajzaiból, hogy ennek egyetlen korabeli társadalmi csoport sem felel meg; sőt, még csíráiban sem mutatja azokat a jegyeket, amelyek a nemzeti társadalmat kifejező értelmiségre utalhatnának. (Éppen ez magyarázza azt, hogy Németh László a reform első lépéseként szüntetné meg őket, mint irányító társadalmi rétegeket.) Mi tudja akkor ezeket a csoportokat a vágyott és a társadalmi problémákat orvosolni tudó társadalmi elit, az új nemesség tagjaivá tenni? Ez az a pont, ahol Németh László nagyszabású koncepciójának nincs szociológiai válasza, amennyiben nem tudja megmutatni, hogy mely társadalmi tendenciák formálják át ezeket a rétegeket olyan, a nemzeti társadalom totalitását kifejezni tudó csoporttá, amely felülemelkedve osztálykorlátain a politikai közösség egészének érdekeit és értékeit, sőt a térség társadalomfejlődésének értelmét képes lenne megjeleníteni.

Ennek a hiátusnak a súlyát mutatja, hogy ebben nemcsak az értelmiségi csoport társadalmi realitásának kérdése feszül. A társadalom tengelyének tekintett csoport genezisének megrajzolása nélkül az összes többi, erre a társadalmi csoportra, az „új nemességre” alapozott reform sikeressége is kérdésessé válik. Nyilvánvalóan nagyszabású és perspektivikus gondolat az, hogy a történetileg kialakult nagybirtok legyen az alapja az egész társadalmat átfogó belterjes gazdálkodásnak, miként az is eredeti meglátás, hogy a kényszerű és többnyire tartalmatlanul elmúló katonai szolgálat alatt lehetne az ehhez szükséges szakismereteket megtanítani a későbbi telepéseknek. Németh László koncepciójában azonban nem kapunk választ arra a kérdésre, hogy ugyan kik lesznek azoknak a korszerű ismereteknek a birtokában, akik ennek továbbadására, és majd a némethi elvek mentén megvalósuló szövetkezeti modell állami irányítására alkalmasak lennének. Tudjuk persze egyfelől, hogy a minőségyszocializmus szerint az „új nemességnek” kellene ezeket a tulajdonságokat birtokolnia, de ebben a harmadikutas vízióban nem körvonala-zódik, hogy ezekre a tudásokra miképpen is tehetne szert ez a társadalmi csoport.

Ugyanezek a kérdések merülnek fel a Kert-Magyarország, a Németh László-i minőségyszocializmus egyéb elemei kapcsán is. Kétségtelenül a térség társadalomfejlődésébe illeszthető elképzelés az, hogy egy alapvetően agrártársadalomban az agráriumban megvalósuló termelési és társadalomszerveződési modell legyen az alapja annak az átfogó reformnak, amelyet aztán a társadalom egyéb (ipari, kereskedelmi) területeire is kiterjesztenek. Ennek sikere azonban megint azon a társadalmi totalitást megjelenítő, a társadalmi viszonyokat átlátó és a nemzeti érdekeket kifejezni is akaró értelmiségen múlik, akinek feladata lenne ennek a radikális változásnak a leveleznylése és hosszú távú működtetése is. Ennek az értelmiségi csoportnak azonban csak az eszmei kontúrjait rajzolja meg Németh László, de adós marad azzal, hogy e vezetőcsoport kialakulásának társadalmi folyamatát is ábrázolja. Ráadásul ennek a csoportnak a sikere legfőképpen attól is függ, hogy az „új nemesség” fölé tud-e kerekedni a partikuláris érdekeik mentén cselekvő azon középosztálybeli csoportoknak, akiknek a hatalmi érdekeit veszélyezteti.

Még inkább feszítő társadalomelméleti probléma az, hogy ennek az új elitnek éppen azoknak a középosztálybeli rétegeknek a partikularizmusát kellene megregulázni, amelyek másfelől potenciálisan saját társadalmi rekrutációjának bázisát jelentik. Értsük jól: Németh László „új nemességének” éppen azokat a társadalmi csoportokat kellene háttérbe szorítania, amelyek elvileg létrejötteként legfőbb társadalmi bázisát képezik.

A MINŐSÉG SZOCIALIZMUSÁNAK TOVÁBBI TÁRSADALOMELMÉLETI IMPLIKÁCIÓI

A társadalmat vezető értelmiségi csoport megragadásának problémáján túl jó pár nehezen megválaszolható kérdést vet még fel Németh László koncepciója. Még ha el is fogadjuk azt, hogy a társadalom értékeit kifejező értelmiségi csoport valamiképpen szárba is szökken, változatlanul kétséges a paraszti társadalom reakciója az átható változásokra. A némethi elképzelésben ugyan ez a csoport megkapná a termőterületek többségét, de a saját földterületét mindjárt egy felülről létrehozott szövetkezetbe kellene bevinnie. Ez ugyan kétségtelenül különbözik a bolsevik szövetkezetektől, és annál jóval nagyobb autonómiát ad a tagoknak, de erősen kérdéses, hogy az a parasztság, amely évszázadok óta vár arra, hogy immár saját földjén gazdálkodhasson, vajon mennyire lesz ennek a reformnak elkötelezett támogatója. Épp Németh László kortársai, a népi szociográfusok munkássága (pl. SZABÓ 1937, KOVÁCS 1989) mutat rá a több milliós szegény-paraszti tömb elementáris földéhségére, illetve arra, hogy mennyire vágnak az önállóságra.

Kétségtelenül igaza van abban Németh Lászlónak, hogy a közép-kelet-európai régióban sokkal erősebb a nagybirtoknak a súlya és valóban nem hagyható figyelmen kívül, hogy ez a társadalmi viszony is formálja a parasztságot. Ez ugyan vitathatatlanul kialakítja az alkalmazkodás képességét, mi több, az engedelmesség attitűdjét is (vö. ILLYÉS 1962), mintegy olyan társadalomtörténetileg kondicionált habitust kreálva, amely nagyobb esélyt kínál a Németh László-i szövetkezeti modell elfogadására is. Ez az uradalmi parasztságban kétségkívül meglévő beállítódás azonban éppen azt a kreativitást, kezdeményezőkétséget zárja ki, amely a minőség forradalmának eszméje szerint a szövetkezeti parasztságot kellene jellemeznie. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy azok a paraszti rétegek, amelyek viszont évszázadok óta az önállóságra, a piaci viszonyok mentén való gazdasági cselekvésre kondicionáltak (mondjuk az Erdei Ferenc több munkájában (ERDEI 1937, 1939, 1940, 1941), az ország különböző pontjain egyaránt leírt vállalkozó szellemű parasztpolgárai), azok nagy valószínűséggel minden olyan kezdeményezéssel szemben fel fognak lépni, amely ennek a szabad paraszti státuszuknak a megszüntetésére törekszik. Ráadásul ezek a paraszti csoportok és a szintén az önállóságban érdekelt vagyonos paraszti rétegek a paraszti társadalom legsikeresebb érdekérvényesítő csoportjait képezik, akiknek ez mellett leginkább van tekintélyük a helyi paraszti közösségekben. Vagyis nemcsak jövőképükben állnak szemben a némethi modellel, hanem olyan erőt képeznek, amelyek könnyen szembe kerülhetnek egy központosító törekvéssel.

Ezek a társadalmi kondíciók pedig éppen a paraszti társadalomnak a Németh László-i elképzeléssel szembeni ellenállását, vagy legalábbis fenntartásait valószínűsítik. Az egész Kert-Magyarország programnak az alappillért jelentő agrárium tehát olyan jegyekkel rendelkezik, amelyek nem éppen a némethi modell sikerét ígérik az érintett társadalmi aktorok (a parasztság

különböző csoportjainak) habitusa miatt. Ugyanez a gondolatmenet mentén részletesen nyomon követhetnénk a korabeli társadalom egyéb csoportjait is. Feltehetően beható elemzés nélkül is belátható, hogy a társadalomtörténeti kondíciójuk miatt esetükben a paraszti társadalomnál is jelentősebb ellenérdekek mutathatók ki. A Németh László-i elképzelés ugyanis a földéhségben manifesztálódó autonómiatörekvés korlátozása mellett előnyöket is kínál a parasztság számára: ez a társadalmi csoport többsége nyerhet is a koncepció mentén megvalósítandó változások eredményeképpen. Ezek a parasztság többsége esetében nem vitatható gazdasági, társadalmi nyereségek azonban egyáltalán nem magától értetődőek a többi társadalmi csoport esetében. Akár ha az arisztokráciát, a hagyományos középrétegeket, vagy a modern polgárság csoportjait szemléljük is, a némethi vízió mindannyiuknak a háttérbe szorítását eredményezi. Vagyis mindegyiküknek úgy kellene a nemzeti társadalom jövőjét kifejező új koncepció támogatójává válniuk, hogy pozíciójuk éppen az ellenkezőjére, vagyis az elutasításra kondicionálja őket.

Ha tehát társadalomelméleti perspektívánk mentén szemléljük a Németh László-i minőség-szocializmus elképzelést, akkor hasonló problémákba ütközünk, mint Németh ifjúkori példaképének, Szabó Dezsőnek az esetében. Szabó ugyan nem az értelmiséget, hanem a parasztságot tekintette a nemzeti társadalom vezetésére legalkalmasabb erőnek. Ez a különbség mellett azonban Szabó Dezső is a társadalom átfogó átalakítását szerette volna megvalósítani egy olyan társadalmi csoport vezetésével, amely csak az író eszmei leírásában volt alkalmas a vezetős szerepre és nem társadalmi valóságában. Párhuzam a két szerző között az is, hogy Szabó Dezső „magyar forradalom”-konceptiójában is kevésbé vetett számot azzal, hogy a társadalom radikális átalakulása milyen módon érinti és teszi lehetővé a többi társadalmi csoportnak ebbe a folyamatba való integrálódását.⁴

Nem nagyon van forrásunk arra nézve, hogy Németh László mennyire volt tisztában azzal, hogy minőség-szocializmusa milyen, a fentiekben vázolt társadalomelméleti problémákkal volt terhelt. Mindenesetre a társadalmat a politikai közösség totalitását kifejező értelmiséggel megmentő, megújító és sikeres pályára tevő koncepció társadalomelméleti problémái megmutatják azt, hogy milyen nehéz a szepirók által megfogalmazott, új perspektívát adó társadalmi utópiát olyan elképzeléssé formálni, amely valóban alapjává válhat a társadalom lényeges átalakításának. Ha nem is társadalomtudósi cizelláltsággal, de áttételesen Németh László is érzékelhette a koncepciójában feszülő problémákat, amikor a minőség-szocializmus kapcsán kiemelten foglalkozott a „belső forradalom” kérdésével.

Ez a gondolat Németh Lászlónál a partikularitás-totalitás kérdése kapcsán bontakozik ki. Az foglalkoztatja tehát, hogy miképp lehet olyan változást elindítani, amely a modernizálódó társadalom egyes csoportjait kimozdítja abból a pozícióból, hogy elsősorban csoportérdekeik mentén cselekedjenek. Németh László meggyőződése ugyanis az, hogy a társadalom sikeres átalakítása csak akkor lehetséges, ha egy csoport képes felülemelkedni osztálykorlátain, és csoportérdekei helyett a társadalom egészének a képviselőjévé válik alkalmassá. A totális nézőpont pedig immár a nemzeti társadalom érdekeit és értékeit tartja szem előtt és ez a totális perspektíva alapozza meg azt a „tengelyszerepet”, amelyet Németh az „új nemesség” értelmiségi csoportjához köt. Mint láttuk azonban, ennek az átalakulásnak, a partikulárisból a totális perspektíva létrejöttének, nem megrajzolható a szociológiája; vagyis nem leírható az a folyamat, amely mentén valamely társadalmi csoport egyre inkább képes betölteni ezt a teljességet kifejező

⁴ Mindezekről az összefüggésekről lásd részletesebben: BOGNÁR 2019.

társadalmi szerepet. A szépíró Németh László huszárvágása az lesz, hogy egy belső forradalom, a társadalmi cselekvők erkölcsi megújulása hozza létre az új tudati beállítódást és ez formálja meg az „új nemesség” csoportját. Az Ady-költészet szellemében ennek a belső forradalomnak az alapját a nemzet sorsával való azonosulás jelenti és ez teremti meg a nemzet érdekeit, értékeit kifejező társadalmi szerepvállalást is.

A belső forradalom koncepciója híven tükrözi Németh László egész szépírói munkásságában, közéleti szerepvállalásában és magánéletében is határozottan képviselt etikai elveket. Másrészt ebben az elképzelésben tetten érhető a korabeli konzervatív gondolkodásnak (és közvetlenül Ortégának) az a szellemi pozíciója, amely a társadalmi reformot az etikai elvekre igyekszik visszavezetni és megalapozni: a társadalom megbomlott (vagy megbomlottnak gondolt) rendje az örök érvényű etikai elvek feltámasztásával és belsővé tételével állítható vissza. Akármilyen meggyőzően is jelenítette meg ezeket az elveket Németh László személyisége és akármilyen ékesszólóan érvelt is ez a belső megtisztulás szükségessége mellett, nem lehet elsiklani ennek a koncepciónak problematikus pontjai fölött.

Alapvető társadalomelméleti belátás az, hogy a belső megtisztulás, az etikai elvek hívebb képviselete nem egyszerűen a cselekvő ez irányú szándékán múlik, hanem annak társadalmi kondicionáltságán. A személyek etikai elvei ugyanis zömében tükrözik a társadalmi térben szerzett tapasztalataikat, az ezen interakciók során interiorizált értékeket (JOAS 2000, LUHMANN 2008). A személyes elhatározásnak ugyan van hatása, de a személyes szándékok is főképpen a közvetlen társadalmi közegben szerzett tapasztalatok visszatükröződéseként értelmezhetők. Az etikai változás tehát társadalmi feltételekhez kötött, vagyis a társadalmi viszonyrendszerek tudnak új értékrendet generálni az egyén és a csoport esetében is. Németh László korrajza azonban nem tud felmutatni olyan tendenciákat, amelyek ennek az etikai változásnak megteremthetnék a társadalmi alapjait. Ennek híján pedig csak „jámbor óhaj” maradhat a társadalom etikai megtisztulása. A szépírói fantázia és a pozitív utópia megengedi, hogy elképzeljük Münchausen bárót, amint saját tarkójába kapaszkodva kirántja magát és lovát a mocsárból, de egy átfogó társadalmi reformot bajosan lehet egy ilyen produkcióhoz kötni. Vagyis Németh László „belső forradalom”-koncepciója adós marad azzal, hogy ennek a radikális belső változásnak, etikai megújulásnak a társadalmi geneziséét megrajzolja.

Németh László egyfelől tehát nem alaptalanul fogalmazhatta meg azt az állítást, hogy a társadalom vagy közvetlenebbül a középosztály bármely szóba jöhető csoportja társadalomtörténeti kondicionáltsága miatt híján van annak a képességnek, hogy egy ilyen etikai megújulást véghez vigyen. Másrészt ez a hiátus nem ad elég társadalomelméleti alapot ahhoz, hogy az etikai megújulás képességét egy olyan, eszmeileg meghatározott csoportnak tulajdonítsuk, amelynek nem megrajzolható a társadalmi genezise. Ennek a problémának a súlyát az jelzi talán legjobban, hogy a Németh László-i minőségforradalom ezt az etikai megújulást tekinti a társadalmi változás feltételének. A döntő gazdasági, társadalmi változások ugyanis csak e belső forradalom megvalósulása esetén lehetségesek. A „külső forradalom”, a társadalom radikális átalakítása tehát nem jöhet létre az az etikai változás nélkül, amely egyúttal annak is a feltétele, hogy a társadalom vezetésére kijelölt értelmiség meghaladja a partikularitásait, és a közösség egészét kifejező, gyökeres megújulás alapjává válhasson.

A MINŐSÉG FORRADALMA A KORABELI TÁRSADALMI UTÓPIÁK KONTEXTUSÁBAN

Fejtegetéseim a Németh László-féle minőségyszocializmust rekonstruálta, majd azt vizsgálta meg, hogy milyen társadalomelméleti érvényessége van ennek a saját korában nagy hatású elképzelésnek. A némethi modell érényeinek és korlátainak taglalása során utaltam arra, hogy a zsákutcás társadalomfejlődés problémáit a korszakban számtalan elképzelés próbálta orvosolni. A Németh László-i Kert-Magyarország program értékelése során elengedhetetlen, hogy a korabeli víziók, utópiák némelyikével is röviden összevetsem ezt az elképzelést, hiszen csak ez teremtheti meg annak a lehetőségét, hogy ezt a koncepciót saját társadalmi kontextusában is értelmezve reálisabban megítélhessük. A továbbiakban tehát a két világháború közötti korszak másik harmadikutas ideológusának, Erdei Ferencnek és a tudásszociológia világhírűvé vált kutatójának, Mannheim Károlynak az elképzelésére utalok, hogy Németh László víziójának a helyét ezáltal pontosabban rekonstruálhassuk.

Németh László és Erdei Ferenc egyaránt egy alapvetően agrártársadalom viszonyai között próbált radikálisan új elképzelést megfogalmazni. Erdei Ferenc ebből a helyzetből azt a következtetést vonta le, hogy ezt az átfogó reformot a társadalom legnagyobb csoportjának, a parasztságnak kell vezetnie. A régmúlt feltételezett kettős szállásrendszerét alapul véve egy olyan törzsök paraszti csoportot tekintett a magyar társadalomfejlődés értelmének, amelyet alkalmasnak talált a nyugat-európai társadalomfejlődés meghaladására is (ERDEI 1939, 1940). Ez a meglehetősen ingatag lábakon álló érvelés (BOGNÁR 2005, 2006a) azonban nagyon kevésbé vetett számot a modern társadalmi fejlődés realitásaival. Legfőképpen híján volt annak a belátásnak, hogy a modern társadalomszervezés külön erre szakosodott igazgatási csoportokat kíván.

Ez az állami bürokrácia pedig leginkább olyan középosztálybeli csoportokat feltételez, amelyek felsőfokú szakvégtzettséggel, igazgatási kompetenciával felvértezve tudnak átfogó társadalmi folyamatokat értelmezni és irányítani. Különösképpen kikerülhetetlen ennek az értelmiségi csoportnak a tevékenysége olyan radikális beavatkozásoknál, amely a fennálló politikai elit diszkvalifikálásával akar átfogó és a modernitás körülményei között is sikeres változást hozni.⁵ Jól érzékelhető, hogy ebben az összehasonlításban a közíró Németh László társadalmi víziója nagyobb realitásérzékről tanúskodik. Mint láttuk, hogy Németh – éppen összeurópai perspektívája és széles műveltsége alapján – tisztában volt azzal, hogy a radikális társadalmi reform sikeressége jórészt azon a kiművelt szakapparátuson is múlik, amely ezzel a totális(abb) perspektívával rendelkezve sikerebben tudja a modern társadalom komplexitásából (vö. LUHMANN 1987, 1998) fakadó problémákat kezelni. Joggal bírálható tehát Németh László minőség-szocializmusa amiatt, hogy nem tudja ennek az értelmiségi csoportnak (az „új nemességnek”) a társadalmi genezisért megajánolni. De másfelől látni kell azt is, hogy a társadalom vezetésének kérdésében a közíró Némethnek a modernitás viszonyrendszerével inkább számot vető elképzelése van, mint a korszak legnagyobb szociológusának tekintett Erdei Ferencnek, aki az egész radikális reformtervezetét az alföldi tanyás mezővárosok parasztpolgáraitól kívánja alapozni (BOGNÁR 2004, 2006b, 2008).

⁵ Ez a közelebbről szakigazgatási, távolabbról pedig az egész középosztály problémakörét megábrázoló kérdés látványos negligálása is vezet alapvető gazdasági problémákhoz a kommunista hatalomátvétel után.

A partikularizmus-totalitás kérdése kapcsán kapcsolódik Németh László elképzeléséhez Mannheim Károly munkássága. A későbbi társadalmi tervezés lehetőségeinek felvázolása előtt (vö. FELKAI 2003) Mannheim sokat foglalkozott azoknak a köztes helyzetű társadalmi csoportoknak a kérdésével, amelyek a modern társadalom egyetlen nagy tömbjéhez (a munkásokhoz, a parasztokhoz és a tőkésekhez) sem tartoznak, és így osztályhelyzetük egyik nagy tömb osztályérdekeihez sem kötődik közvetlenül, de társadalmi származásuk, műveltségük okán mindegyikkel kapcsolatban vannak. Mannheim tudásszociológiai fejtegetései az mellett érvelnek, hogy e köztes csoportnak, az értelmiségnek ez az egyéb osztályok között közvetíteni tudó szerepe teremtheti meg azt a pozíciót, amely képes túllépni a partikuláris osztályérdekeken és sajátos „relacionizmusában” a társadalom egészének perspektíváját is képes kifejezni (MANNHEIM 1996). A „szabadon lebegő értelmiség” lesz tehát az, amely a társadalom totalitását tudja megjeleníteni, és a társadalomfejlődés korábbi zavarait kezelő tervezés legfőbb irányítója lesz.

Mannheim és Németh László elképzelése között nemcsak a szellemi párhuzamok nyilvánvalóak, hanem a koncepcióból fakadó társadalomelméleti problémák is. Nem kérdés ugyan, hogy Mannheim tudásszociológiai programja jóval kidolgozottabb, de az ő elmélete is felveti a korábban Németh Lászlónak is címzett kérdéseket. Vagyis a társadalom totalitását kifejezni képes értelmiség társadalmi genezisének megragadása Mannheimnél is problematikus kérdés, mivel nehezen megválaszolható az, hogy miképp szakadhat el egy társadalmi csoport azoktól a kulturális, pszichológiai és társadalmi determinizmusoktól, amelyek a csoportspecifikus (és ennyiben partikuláris) látásmódját eredményezték (NEUSÜSS 1968, 1988). Ebben az értelemben Mannheim Károly tudásszociológiai elemzése sem képes azt a kérdést meggyőzően megválaszolni, hogy miképpen tud egy csoport a társadalmi determinizmusaitól elszakadni és a társadalom egészének a perspektíváját kifejezni.

Ha tehát a korabeli, a társadalom megváltoztatására kidolgozott programokat értékeljük, azokat nem csupán megvalósíthatóságuk vagy társadalomelméleti kidolgozottságuk mentén érdemes szemlélni. Ezek a víziók sokkal inkább arról árulkodnak, hogy a korban milyen alapvető társadalmi problémák vártak megoldásra. Másfelől arról tanúskodnak, hogy a kor legjelesebb gondolkodói milyen kitörési pontokat találtak ezen problémák orvoslására. Németh László minőségszocializmusa hitelesen láttatja, hogy a térség társadalomfejlődésének egyik kulcskérdése az agrárium és a paraszttársadalom égető problémáinak megoldása. Az általa kidolgozott Kert-Magyarország program ennek a válságos helyzetnek a kezelésére egy olyan, a térség viszonyait is figyelembe vevő koncepciót dolgoz ki, amely egyrészt a helyi adottságokra (felülről megszervezett társadalom, nagybirtok túlsúlya, stb.) épít, másfelől az mellett érvel, hogy az átfogó reform csak egy európai műveltségű, mélyre ható szak és társadalmi ismeretekkel rendelkező csoport vezetésével valósítható meg sikeresen.

1945 cezúrája majd aztán megteremti a Németh László és mások által is várt radikális politikai változás lehetőségét. Más kérdés azonban, hogy ekkor nem a harmadikutas elképzeléseknek a hagyományvetel is megjelenítő és a megújulást kereső politikai programjai kerülnek előtérbe. Ehelyett a szovjet csapatok hathatós segítségével egy olyan radikális politikai vízió mentén fognak hozzá a társadalom újjászervezéséhez, amely éppen a helyi sajátosságok és a társadalom vezetésére hivatott értelmiség radikális elutasításával hoz több évtizedes nyomorúságot a társadalomra.

IRODALOMJEGYZÉK:

BARTHA ÁKOS (2017): Bal vagy jobb? Németh László minőségszocializmusa és Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti radikalizmusa. *Forrás* 2. sz. 40–57.

BOGNÁR BULCSU (2004): „A merészség a koncepcióban.” Erdei kísérlete a hajnali társadalomszemlélet adaptációjára A magyar paraszttársadalom című művében. *Korall* 15-16. sz. 226–247.

BOGNÁR BULCSU (2005): A harmadik út és a mezővárosi társadalomfejlődés. Erdei Ferenc városszociológiai összegzéséről. *Szociológiai Szemle* 2. sz. 40–56.

BOGNÁR BULCSU (2006a): A nemzeti radikális politika és a társadalomtudományos érvelés kettősége Erdei Ferenc faluszociográfiájában. *Aetas* 21. évf. 1. sz. 47-62.

BOGNÁR BULCSU (2006b): Életmű a tanyás mezővárosi társadalmasodás ígézetében. Erdei Ferenc társadalomszerkezeti elemzéseinek sajátosságairól. *Társadalomkutatás* 24. évf. 3. sz. 432–448.

BOGNÁR BULCSU (2008): A tanyapolitika és a hajnali társadalomelmélet kettősége Erdei Ferenc Magyar tanyák című művében. *Agrártörténeti Szemle* 49.évf. 1-4. sz. 277–294.

BOGNÁR BULCSU (2010): Versengő harmadik utasok. Németh László és Erdei Ferenc társadalomértelmezéséről és politikai programjáról. *Szociológiai Szemle* 20. évf. 4. sz. 109–129.

BOGNÁR BULCSU (2011): A szárszói viadal. Erdei Ferenc és Németh László vitájának gazdasági és politikai vonatkozásai. *Valóság* 54. évf. 12. sz. 1–13.

BOGNÁR BULCSU (2019): Szabó Dezső korszerűsége és korszerűtlenségei. Kísérlet az életmű tudásszociológiai elemzésére. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 3. sz. 39–58. <https://doi.org/10.14232/belv.2019.3.3>

CROZIER, MICHAEL (1981): *A bürokrácia jelensége. Esszé a modern francia szervezeti rendszerek bürokratikus tendenciáiról, valamint a társadalmi és a kulturális rendszerrel való kapcsolataikról.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

ERDEI FERENC (1937): *Futóhomok. A Duna-Tiszaköz földje és népe.* Budapest, Athenaeum Kiadó.

ERDEI FERENC (1939): *Magyar város.* Budapest, Athenaeum Kiadó.

ERDEI FERENC (1940): *Magyar falu.* Budapest, Athenaeum Kiadó.

ERDEI FERENC (1941): *A magyar paraszttársadalom.* Budapest, Franklin Társulat.

FELKAI GÁBOR (2003): Politikai eszmék szintetizálása Mannheim Károlynál. „Tervezés a szabadságért.” In Gellériné Lázár Márta – Karádi Éva – Cs. Kiss Lajos (összeáll.): *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról.* Budapest, Napvilág Kiadó. 248–282.

ILLYÉS GYULA (1962): *Puszták népe.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

JOAS, HANS (2000): *The Genesis of Values.* Chicago, University of Chicago Press.

- KOVÁCS IMRE (1989): *A néma forradalom*. Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó.
- LUHMANN, NIKLAS (1987): *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- LUHMANN, NIKLAS (1998): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I–II*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- LUHMANN, NIKLAS (1999): *Funktionen und Folgen formaler Organisation*. Berlin, Duncker & Humblot.
- LUHMANN, NIKLAS (2008): *Die Moral der Gesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- LUHMANN, NIKLAS (2011): *Organisation und Entscheidung*. Wiesbaden, VS Verlag.
- MANNHEIM KÁROLY (1996): *Ideológia és utópia*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- MANNHEIM KÁROLY (2000): A nemzedékek problémája. In Mannheim: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó. 201–253.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): A huszadik század vezérjelenségei. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok I*. Budapest, Püski Kiadó. 166–178.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): A kapitalizmus vége. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok I*. Budapest, Püski Kiadó. 285–295.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): Ady Endre. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok I*. Budapest, Püski Kiadó. 440–453.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): Új politika. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok I*. Budapest, Püski Kiadó. 547–550.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): Debreceni Káté. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok I*. Budapest, Püski Kiadó. 551–554.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): Népművelés. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok I*. Budapest, Püski Kiadó. 622–638.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): Töredék a reformból. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok I*. Budapest, Püski Kiadó. 645–647.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): Író és hatalom. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok I*. Budapest, Püski Kiadó. 667–669.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): Kisebbségben. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok II*. Budapest, Püski Kiadó. 843–910.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): Magyar radikalizmus. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok II*. Budapest, Püski Kiadó. 1155–1164.

- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): Népi író. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok II.* Budapest, Püski Kiadó. 1297–1321.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1999): Szabó Dezső. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok III.* Budapest, Püski Kiadó. 1512–1523.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1999): Visszatekintés. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok III.* Budapest, Püski Kiadó. 1813–1830.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1999): Magyarország és Európa. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok III.* Budapest, Püski Kiadó. 1969–2034.
- NEUSÜSS, ARNHELM (1968): *Utopisches Bewusstsein und frei schwebende Intelligenz. Zur Wissenssoziologie Karl Mannheims.* Meisenheim/Glan, Hain.
- NEUSÜSS, ARNHELM (1988): Die Entdeckung des blinden Flecks. Epitaph für Mannheim. *Düsseldorfer Debatte* no. 4. 44–63.
- ORTEGA Y GASSET, JOSÉ (1995): *A tömegek lázadása.* Budapest, Pont Könyvkereskedés.
- ORTEGA Y GASSET, JOSÉ (2003): *Korunk feladata.* Budapest, Nagyvilág Kiadó.
- SCHUMPETER, JOSEF A. (1980): *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- SZABÓ DEZSŐ (1991): *Az egész látóhatár I-II. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, iratok.* Budapest, Püski Kiadó.
- SZABÓ DEZSŐ (2003): *Egyenes úton I-II. Tanulmányok és jegyzetek.* Budapest, Püski Kiadó.
- SZABÓ ZOLTÁN (1936): *A tardi helyzet.* Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó.
- SZEKFÜ GYULA (1989): *Három nemzedék és ami utána következik.* Maccenas Könyvkiadó – Állami Könyvterjesztő Vállalat, Budapest.
- WEBER, MAX (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.